

פוליטיקה ביו־מרחבית בישראל: טריטוריה, דמוגרפיה ושליטה אפקטיבית

ינון כהן*, ניב גורדון**

תקציר. מאמר זה, הבוחן את הפרקטיקות שישראל נוקטת בהן לגזילת אדמות פלסטיניות ואת הסיווגים הדמוגרפיים שהיא עורכת, מקדם שתי טענות: האחת אודות אסטרטגיות ביו־מרחביות (biospatial), כולל הבניית המרחב כקטגוריה מוגזעת, והשנייה היסטורית, המצביעה על תהליך מתמשך של ניכוס קרקעות בכל השטחים הנתונים בשליטת ישראל. המאמר מראה כי המערכת הביו־מרחבית העומדת בבסיס המפעל הקולוניאלי הישראלי הפעילה אסטרטגיות דומות של נישול והתיישבות על פני כל השטח שמהירדן ועד הים. בד בבד הוא מתחקה אחר הקשר בין האסטרטגיות הללו ובין סיווגים סטטיסטיים וטכניקות של ספירה, וחושף את מאמצי של ישראל להגזעת המרחב שניכסה לעצמה. מבחינה היסטורית, המאמר משרטט מסלול בומרנג שמתחיל בהפקעה ובייחוד של האדמות הפלסטיניות לאחר מלחמת 1948, ממשיך בהרחבה ובשכפול של רבות מן הפרקטיקות שפותחו בתוך הקו הירוק אל הגדה המערבית ב־1967, ולבסוף חוזר פנימה אל תוך שטחי ישראל כדי להעמיק את הגזעת האדמות בה.

מילות מפתח: ישראל, פלסטין, כיבוש, ביו־מרחב, ייחוד המרחב, קולוניאליזם התיישבותי, סיווגים סטטיסטיים

זמן קצר לאחר מלחמת 1967, בכינוס של מפא"י, פנתה גולדה מאיר אל ראש הממשלה לוי אשכול ושאלה: "מה נעשה עם מיליון ערבים?". אשכול השתהה לרגע והשיב: "אני מבין", אמר, "את מעוניינת בנרדניה, אבל לא בכלה!" (גזית, 1985; גרינברג, 2005).

האנקדוטה הזאת מבחירה כי כבר למן ההתחלה ישראל עשתה הבחנה ברורה בין האדמות שכבשה ב־1967, היא הנרדניה, ובין הפלסטינים שישבו בהן – הכלה. ההבחנה בין האנשים לאדמתם לא רק הפכה במהרה להיגיון הכולל של המפעל הקולוניאלי הישראלי בשטחים הכבושים, אלא גם הנחתה את ההשתלטות על המרחב בשטחי הקו הירוק (Said, 1980). הרעיון שקיימות "שתי מדינות" – ישראל הדמוקרטית הליברלית והמוסרית ממערב לקו הירוק,

* המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת קולומביה, ניו יורק

** בית הספר למשפטים, אוניברסיטת קווינס מרי, לונדון

זוהי גרסה עדכנית של מאמרם של ינון כהן וניב גורדון שהוזמנה לגיליון זה. למאמר המקורי ראו

Cohen, Yinon, & Neve Gordon (2018). Israel's bio-spatial politics: Territory, demography and effective control. *Public Culture*, 30(2), 199–220

והמטרה הקולוניאלית הלא-מוסרי בשטחים שנכבשו ב-1967 – הושרש על ידי השמאל הציוני וציונים ליברלים ומטרתו לטשטש את החיבור המורכב בין גזע ומרחב.¹ המסגור הזה של "ישראל הטובה" לעומת "ישראל הרעה" מתערער ברגע שמכירים בכך שיהוד המרחב היה יעד מרכזי של כל ממשלות ישראל מאז 1948, ושדפוסי הנישול של הפלסטינים משני צידי הקו הירוק היו דומים להפליא.

עם זאת, הפקעת אדמות אינה מבטיחה את השליטה במרחב או את ייחוד המרחב. תאורטיקנים ביקורתיים הראו כיצד עוד מימי חומה ומגדל, ועד להקמת ההתנחלויות והמאחזים בגדה המערבית, המנהיגים הציוניים הבינו שללא נוכחות אזרחית בשטח לא תתאפשר שליטה אפקטיבית על האדמות הפלסטיניות. לכן, לצד מאמצים לריקון השטח מיושביו הפלסטינים, נבנו יישובים יהודיים על האדמות שהופקעו מידי האוכלוסייה הילידית. הם היוו חלק ממערך השליטה הכולל, רכיב אינטגרלי בתהליך של הגזעת המרחב והפיכתו ל"יהודי". תהליך זה הסתמך על יצירת חיץ ברור בין היהודים לפלסטינים, שכיום נראה אולי טבעי לחלוטין, אך בפועל הוא נבנה לאורך זמן באמצעות שילוב של כמה מנגנונים ובהם קביעת מדיניות בנוגע לסיווגים דמוגרפיים. בחינת הקשר בין ייחוד המרחב ובין הטכניקות הביו-פוליטיות (biopolitical) שהמדינה מיישמת מסייעת להבין את יחסי הגומלין שבין טריטוריה, דמוגרפיה ושליטה אפקטיבית.

דרך בחינת הפרקטיקות שישראל נוקטת כדי לנכס את האדמות הפלסטיניות, לצד הסיווגים הדמוגרפיים שהיא עורכת, נקדם בעמודים הבאים שתי טענות: האחת אודות אסטרטגיות ביו-מרחביות, וביניהן הבניית המרחב כקטגוריה מוגזעת, והשנייה היסטורית, המצביעה על תהליך מתמשך של גזל קרקעות בכל השטחים הנתונים בשליטת ישראל. את המושג "ביו-מרחבי" אנחנו שואבים מהרעיון הפוקויאני (Foucault, 2003) של ביו-כוח (biopower), שלפיו האוכלוסייה היא בעיה פוליטית שיש לנהל. ביו-כוח משתמש בכלים סטטיסטיים, בשיטות מדעיות ובמנגנוני פיקוח כדי למרוד ולהפעיל מערכת של תהליכים המיועדים למקסם ולמצות את הכוחות של אינדיבידואלים, ולעיתים לרכאם ולהכניעם. בניגוד למשמעת (discipline), הפועלת ברמת האינדיבידואל, אסטרטגיות של ביו-טכניקות (biotechniques) פועלות ברמת האוכלוסייה. המושג "ביו-מרחבי" מתייחס, אם כן, לשימוש אסטרטגי בביו-טכניקות לצורך תיחום ושליטה במרחב ולשם ניהול, עיצוב ומתן משמעות למרחב. במילים אחרות, הביו-מרחב הוא מושג המסייע בתיאור המנגנונים והתהליכים שבאמצעותם מובנה המרחב כמוגזע או במונחים של הגזעה.

אנו מראים, אפוא, שהמערכת הביו-מרחבית שעמדה בבסיס המפעל הציוני יישמה שתי אסטרטגיות עיקריות – הפעלתם של מנגנונים בירוקרטיים-משפטיים לנישולם של פלסטינים מאדמותיהם, ויישוב אזרחים יהודים על האדמות הללו – וכי פעלה על פני כל השטח מהירדן ועד הים, במטרה לנכס קרקעות רבות ככל האפשר (Falah, 2003).² אנו מראים גם את הקשר

1 אנחנו משתמשים בעיקר במילה "גזע", ולא במילה "אתניות" השגורה יותר בספרות האקדמית על ישראל, הואיל ובעברית מדיניות זו על ביטוייה השונים מתוארת על פי רוב כגזענית, ולעולם לא כתוצאה של שנאה אתנית. גם הגדרת האומות המאוחדות לאפליה גזעית (racial discrimination) כוללת לא רק אפליה על בסיס גזע או צבע עוד אלא גם אפליה על בסיס מוצא – אתני או לאומי (United Nations, 1969).

2 מאז נסיגת ישראל מרצועת עזה ב-2005, עזה נשלטת ללא נוכחות ישראלית קבועה בשטח, בשיטות השונות בתכלית מהשיטות המשמשות בגדה המערבית. על כן במאמר זה איננו דנים ברצועת עזה.

בין האסטרטגיות הללו ובין סיווגים סטטיסטיים וטכניקות של ספירת אוכלוסיות, שישראל אימצה על מנת לקדם את הגזעת המרחב שניכסה לעצמה. הסיווגים וצורות הספירה הללו אינם רק מנוגדים לעיתים לסטנדרטים הבינלאומיים של דיווח סטטיסטי (כהן, 2015), אלא גם משמשים לקיבוע או לניתוק הקשר שבין קבוצות אוכלוסייה מסוימות ובין המרחב. מבחינה היסטורית, אנחנו מזהים מסלול בומרנג שמתחיל בהפקעה ובייחוד מסיביים של האדמות הפלסטיניות לאחר מלחמת 1948, ממשיך בהרחבה ובשכפול של רבות מהפרקטיקות שהתפתחו במקור בתוך ישראל אל שטחי הגדה המערבית מאז 1967, ולבסוף חוזר פנימה כדי להעמיק את הגזעת האדמות בתוך הקו הירוק. בהנחה שקולוניאליזם התיישבותי, כפי שהראה פטריק וולף (Wolfe, 2006), הוא מבנה ולא אירוע, תנועת הבומרנג המאפיינת את גזל האדמות שבין הירדן לים אינה מפתיעה וגם לא בלתי צפויה.

בין גזע למרחב

ערב מלחמת 1948 היו קרוב ל-300 יישובים יהודיים ומעל 600 ערים, עיירות וכפרים פלסטיניים בשטח שהפך ב-1949 לישראל. במהלך המלחמה רוקנו הערים הפלסטיניות מתושביהן וכ-500 כפרים פלסטיניים נהרסו.³ התושבים נמלטו או גורשו אל מעבר לגבול והפכו פליטים במדינות השכנות. כ-750,000 פלסטינים נעקרו במסגרת מה שמכונה כיום טיהור אתני, ואלפים נוספים הפכו ל"נוכחים נפקדים" בתוך גבולות המדינה היהודית שאך קמה. בתוך שלוש שנים הפלסטינים שהפכו פליטים "הוחלפו" במספר דומה של מהגרים יהודים, ניצולי שואה מאירופה ומזרחים מארצות ערב, וכך השתנה ההרכב האתני של המדינה המתהווה מבלי שחל שינוי בגודל האוכלוסייה הכולל שלה (כהן, 2002).

זמן קצר לאחר המלחמה הנהיגה ישראל שורה של מנגנונים מנהליים ומשפטיים לעיקול האדמות הפלסטיניות (Zureik, 1979). תחילה סיווגה את נכסיהם של הפליטים הפלסטינים כ"נטושים", אחר כך כ"נכסי נפקדים", ועד מהרה ניכסה אותם לעצמה, ואגב כך הפקיעה גם חלק ניכר מן הקרקעות שהיו שייכות לפלסטינים שחיו ב-100 הכפרים ששרדו לאחר המלחמה (ובכלל זה הכפרים שהועברו מירדן לישראל במסגרת הסכם שביתת הנשק ב-1949). הממשל הצבאי (1948-1966), שהוקם לשם שליטה באזרחים הפלסטינים במדינה הצעירה (Sa'di, 2013), סייע בהפקעת האדמות המסיבית. ישראל אימצה אסטרטגיה כפולה. את הפלסטינים שנותרו במדינה היהודית – כ-160,000 נפש – תחמה בכפריהם, ואילו את הקרקעות הפלסטיניות היא ניכסה. את חלקן הפכה לשטחים צבאיים סגורים ולשמורות טבע, את מה שהגדירה כנכסי נפקדים – החרימה, ומנעה מהפלסטינים שנותרו בה לעבד אדמות חקלאיות. היא הפקיעה מהם את השטחים השייכים להם ורשמה אותם כאדמות מדינה (חמאסי, 2003). כפי שנראה, האסטרטגיות שיושמו לאחר 1967 בשטחים הכבושים, שבעיני הציונים הליברלים קשורות ל"ישראל הרעה", היו מבוססות על אותן פרקטיקות מוקדמות. בפועל, כבר בשנת 1951 92% מהאדמות בתחום השיפוט של המדינה היו בבעלותה, לעומת 13.5% בלבד ב-1948 (Forman & Kedar, 2004).

3 כ-70 יישובים פלסטינים "נעלמו" כתוצאה מההתיישבות הציונית לפני מלחמת 1948 (סבאע'ח'זרי, 2018).

עם זאת, ניכוס אדמות בפני עצמו אינו מבטיח, כאמור, שליטה אפקטיבית במרחב או את הגזעתו כמרחב יהודי. על כן, באמצעות רטוריקה של "פיזור אוכלוסין", ישראל הקימה יישובים יהודיים חדשים באזורים שקודם לכן היו מאוכלסים על ידי פלסטינים, על מנת למשוך אליהם מהגרים, והקימה יישובים חקלאיים במטרה להבטיח שליטה על רצועות שטח נרחבות של אדמות פלסטיניות. מבין 370 היישובים היהודיים החדשים שהוקמו זמן קצר לאחר 1948, 350 נבנו על גבי או בקרבת כפרים פלסטיניים שנהרסו (Kedar & Yiftachel, 2006).

אמנם יהודים מכל החוגים והמעמדות התיישבו על אדמות פלסטיניות שהופקעו, אך אל אזורי הפריפריה, ובייחוד אל יישובי הספר שלאורך הגבולות, שלחה המדינה בעיקר מהגרים מזרחים – קבוצה סוציו-אקונומית חלשה. בדרך זו, לדברי אלה שוחט (Shohat, 1988), הוגברו רגשותיהם האנטי-פלסטיניים וחזקה זהותם הלא-ערבית של אותם מהגרים. בשנים מאוחרות יותר הוצעו תמריצים ליהודים בני מעמד הביניים והמעמד הבינוני-גבוה בתמורה למעבר למצפים בגליל המשקיפים על כפרים פלסטיניים. כפי שמסבירים אלכסנדר קידר ואורן יפתחאל (Kedar & Yiftachel, 2006), מפת ההתיישבות הפלסטינית "הוקפאה" ב-1948, לאחר שנאסרה הקמת עיירות וכפרים פלסטיניים חדשים ולאחר שנעצר פיתוחם של היישובים הפלסטיניים שהמשיכו להתקיים לאחר המלחמה, באמצעות החרמת מרבית עתודות הקרקע שלהם, מניעת כל התפרסות אל מעבר לאזור שכבר היה מפותח, והקפתם ביישובים יהודיים. כך יצרה ישראל "גאוגרפיה של מובלעות" שבהן נותר עד עצם היום הזה חלק הארי של אזרחיה הפלסטינים, אף שאוכלוסייתם גדלה פי עשרה. אין זה מפתיע אפוא שמדיניות זו שימרה ושתקה סגרגציה קיצונית בין יהודים ופלסטינים.

הסגרגציה המרחבית – המלווה בפערים אדירים בין השקעת המדינה בתשתיות ובשירותים סוציאליים ביישובים יהודיים ובין השקעתה ביישובים ערביים – היא כפי הנראה המאפיין הבולט ביותר של האופן שבו מאורגן המרחב הישראלי: את רוב רובם של היישובים בו מגדירה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) כ"יהודיים" או כ"לא-יהודיים". על מנת ליצור ולשמר את הסגרגציה הזאת אימצה ישראל מגוון טכניקות ביו-פוליטיות ורתמה לשירותה כלים סטטיסטיים לצורך ייצור ושעתוק של שורת סיווגים שיוצרים תיחום ברור בין יהודים לפלסטינים, באמצעות הומוגניזציה של הראשונים ופרגמנטציה של האחרונים. כבר ב-1948 הלמ"ס אימצה בדוחותיה הסטטיסטיים את הדת כאמצעי הראשי לסיווג האוכלוסייה בהגדרה את ה"יהודים" כנורמה, בניגוד לכל ה"לא-יהודים"⁴. עד היום המילה "פלסטינים" אינה מופיעה בשנתון הסטטיסטי לישראל, ורק ב-1995 הופיעה סופסוף המילה "ערבים", לאחר עשורים ארוכים שבהם הוגדרו הפלסטינים על פי דתם או כ"לא-יהודים", ברומה לאופן ההתייחסות אליהם בהצהרת בלפור ובכתב המנדט הבריטי מ-1922.

זאת ועוד, הלמ"ס קובעת את מוצאם של היהודים בישראל לפי ארץ הלידה שלהם (או של אביהם). קטגוריות המוצא קבועות על פי יבשת הלידה ואינן כוללות סיווג כמזרחים או כיהודים-ערבים. יהודי יליד ישראל שאביו נולד בישראל מסווג על ידי הלמ"ס כבעל מוצא ישראלי. קנת' פרוויט (Prewitt, 2013, p. 217), מנהלה לשעבר של לשכת מפקד האוכלוסין של ארצות הברית, מכנה זאת "מדיניות המחיקה האתנית הישראלית" ומסביר שהיא "נועדה לפתור כל בעיה של שסע אתני ובקרב היהודים". אחת התוצאות של מדיניות זו של

4 לדיון על התפתחות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ראו Leibler, 2014.

"ישראליות" של היהודים הייתה מחיקתו המהירה של המוצא הערבי של המזרחים, כמחצית מהאוכלוסייה היהודית. בלשונה של אלה שוחט (Shohat, 1988), מחיקה זו תרמה ל"טיהור" הערביות שלהם והבטיחה שהיהודים הערבים יהפכו במהרה ל"ישראלים". הפלסטינים, לעומת זאת, לעולם אינם יכולים לזכות בסטטוס של בעלי מוצא ישראלי לפי הלמ"ס, ללא כל קשר למספר הדורות שאבותיהם ישבו בישראל/פלסטין (כהן, 2002). למעשה, אין להם "מוצא", אלא רק דת.

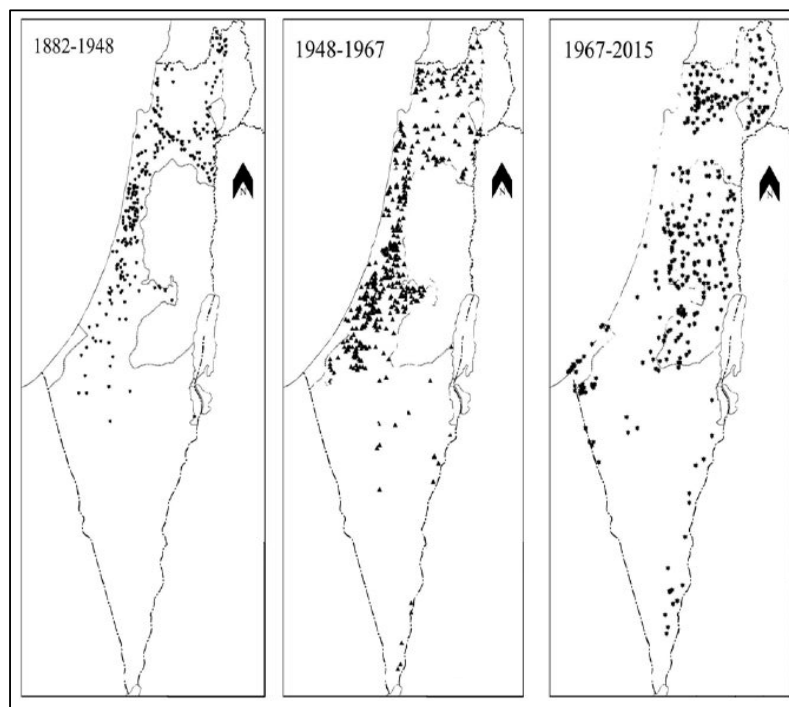
במילים אחרות, על פי הסטטיסטיקות הרשמיות של מדינת ישראל כל יהודי הופך לישראלי בתוך שני דורות לכל היותר, ולעומת זאת פלסטיני אינו הופך לעולם לישראלי. בדרך זו נוצרת מציאות גזעית בינרית, שבה היהדות גוברת על כל קטגוריה אחרת של זהות, והיא משקפת ומשעתקת הן את מנגנוני השליטה של המדינה והן את המדיניות המרחבית שלה. דוגמה לכך היא הלאום. המילה "לאום" מעולם לא הופיעה בפרסומי הלמ"ס, כפי הנראה משום שהוספת הלאום תערער את ההפרדה הקפדנית שבין יהודים לפלסטינים. למעשה, הלאום דווקא מופיע במרשם האוכלוסין הארצי, הכולל רשימה של 135 קבוצות לאום מוכרות, אך "ישראלי" אינו קבוצה כזאת – קטגוריות הלאום הנפוצות הן "יהודי", "ערבי" (שאליה משתייכים מוסלמים ו"נוצרים ערבים") ו"דרוזי". בעתירה שהגישו ב-2008 אזרחים בני לאומים שונים ובהם יהודים, ערבים ודרוזים התבקש בית המשפט המחוזי בירושלים לחייב את המדינה לשנות את רישום הלאום שלהם ל"ישראלי", אך בית המשפט דחה את העתירה. הוא קבע שלשינוי כזה יהיו "השלכות כבדות משקל על זהותה של מדינת ישראל", וקיבל בחלקה את טענת המדינה כי קביעה בדבר קיומו של לאום ישראלי "חותרת תחת יסוד הקמתה של מדינת ישראל".⁵ בשנת 2013 בית המשפט העליון תמך בהחלטת המחוזי והותיר את הפסיקה בעינה.

הלוליינות הסטטיסטית שהתנהלה בעקבות ההגירה ההמונית מברית המועצות לשעבר בשנות התשעים ממחישה ביתר שאת את הצעדים שהייתה הלמ"ס מוכנה לנקוט במטרה לבסס את החלוקה הקפדנית בין יהודים לפלסטינים. מתוך כמיליון מהגרים שהגיעו לישראל, לכ- 250,000 היו קרובי משפחה יהודים אך הם עצמם היו נוצרים או חסרי דת. הלמ"ס החליטה לשנות את אופן הסיווג של האוכלוסייה כולה, הגדירה את המהגרים הלא-יהודים החדשים כ"אחרים" וקיבצה אותם יחד עם ה"יהודים" בקטגוריה חדשה הקרויה "יהודים ואחרים". במילים אחרות, כל אימת שלא-יהודי אינו פלסטיני, הלמ"ס משייכת אותו לקבוצת ה"יהודים ואחרים" (Lustick, 1999). למול קבוצה זו יצרה הלמ"ס קטגוריה חדשה, "אוכלוסייה ערבית", הכוללת מוסלמים, דרוזים ונוצרים. וכך, מאז אמצע שנות התשעים קיימים על פי הלמ"ס שני סוגים של נוצרים בישראל – "נוצרים ערבים" ו"נוצרים לא-ערבים", והאחרונים משויכים לקבוצת היהודים. האלגוריתם שפיתחה הלמ"ס לשם הבחנה בין שתי הקבוצות הללו מבוסס בחלקו על מקום המגורים, המסווג על ידי הלמ"ס כ"ישוב שהוא "יהודי" או "לא-יהודי". הדבר מלמד שגזע ומרחב שלובים זה בזה; ביו־טכניקות שונות משמשות ליצירת זהות גזעית (וזהויות אחרות) של האוכלוסייה וברוך זה להגזעת המרחב המיושב, תוך שהמרחב עצמו מסייע בקביעת הזהות של האוכלוסייה.

לאורך השנים עקבה ישראל באופן שוטף אחר השינויים ביחס המספרי שבין היהודים והפלסטינים, לא רק ברמה הלאומית אלא גם בוו האזורית. החרדה הדמוגרפית קיבלה ביטוי

5 המרצת פתיחה (מחוזי יים) 6092/07 אורג'נ' משרד הפנים, סעיפים 14, 58 (2007) (פורסם בנוב, 15.7.2008).

בולט במדיניות המרחבית בגליל ובמחוז הצפון כולו, שם כמעט שני שלישים מהאוכלוסייה לאחר מלחמת 1948 היו פלסטינים. חוסר האיזון הדמוגרפי הזה הוביל את המדינה להקצות משאבים עצומים לייחוד האזור, שהוא היחיד בשטח הקו הירוק בו הוקמו מספר משמעותי של יישובים יהודיים לאחר 1967 (ראו איור 1). לאחר השקעה במשך עשרות שנים במחוז הצפון ירד שיעור האוכלוסייה הפלסטינית במחוז וכיום הוא עומד על 54%. בהתאם למדיניות הישראלית לעצור כל פיתוח של יישובים פלסטיניים, הפלסטינים בצפון הארץ (להוציא רמת הגולן) מתגוררים כיום ב-78 יישובים, שכולם היו קיימים עוד לפני 1948, ואילו היהודים מתגוררים ב-307 יישובים, שרובם הוקמו לאחר 1948 (כהן, 2015).

איור 1. יישובים יהודיים לפי שנת הקמה
(מקור: נתוני הלמ"ס. עיבוד ועדכון הנתונים לשנת 2015: ארז צפדיה [2002]).

אף שלא עלה בידה של ישראל ליצור רוב יהודי במחוז הצפון, די היה באוכלוסייה היהודית שעברה לאזור זה כדי לקדם שלוש מטרות עיקריות. ראשית, ההקמה של ערים ויישובים חקלאיים יהודיים סייעה להגביל את התפתחותם של הפלסטינים והפכה את כפריהם למובלעות.⁶ שנית, כך יכלה המדינה לממש שליטה אפקטיבית על האדמות שהופקעו לאחר

6 בלסמן-תומאס (2018) מציעה מבט ממוקד המתייחס למדיניות הישראלית בנוגע ליישוב כרמיאל.

1948 ולייהד אותן. הדבר היה חשוב במיוחד בגליל, שכן חלקים ממנו הוקצו למדינה הפלסטינית בתוכנית החלוקה של האו"ם ב-1947. ממשלת ישראל האמינה שהתפתחות פלסטינית בלתי מבוקרת בגליל עלולה להוביל לדרישות לאוטונומיה פלסטינית או אף לעצמאות פלסטינית, חשש שהשפיע מאוחר יותר גם על הקמת מפעל ההתנחלויות בגדה המערבית. שלישית, האזרחים היהודים שעברו להתגורר באזורים אלה היו, בידועין או שלא בידועין, מרכיב חיוני במערכת השיטור והפיקוח האתניים של המדינה.

האסטרטגיות הביו־מרחביות שאומצו בנגב – האזור הגאוגרפי הגדול ביותר בישראל – היו חריפות עוד יותר. בשנת 1947 אכלסו את האזור כ-90,000 בדואים פלסטינים, אך רק 12,000–15,000 נותרו בו בשנים שלאחר קום המדינה והיתר נדחקו אל מחוץ לגבולותיה (פורת, 2009). זאת ועוד, זמן לא רב לאחר מלחמת 1948 ריכזה ישראל את מרבית האוכלוסייה הברואית הפלסטינית שנותרה באזור בתוך שטח מוגבל של 1,500 קילומטרים רבועים המכונה בערבית א־סִיאָג' ("הגדר"), בצפון־מזרח הנגב, אותו חלק של הנגב שבו כמות הקרקעות הראויות לעיבוד מעטה יחסית.

לאחר סיום הממשל הצבאי נכפה על הקהילה הברואית תהליך עיור. ריכוז הברואים ביישובים עירוניים אפשר למדינה לנכס את כל אדמות הנגב כמעט, ובה בעת לבסס את שליטתה באוכלוסייה. לאחר 1969 הקימה ישראל שבעה יישובים עירוניים בדואיים באזור הסייאג' – היישובים הפלסטיניים היחידים שהוקמו מאז 1948 – ושיווקה אותם כפרדיגמות של מודרניות (Rotem & Gordon, 2017). אולם הקצאת המגרשים באותם יישובים שנבנו יש מאין הותנתה בויתורם של הברואים לכל הפחות על חלק מתביעות הקרקע שלהם, ולכן כשליש מהאוכלוסייה סירב לעבור לאותם יישובים ייעודיים (Amara, 2013). כך נותר נתח ניכר מן האוכלוסייה הברואית באותם כפרים שהמדינה אינה מכירה בהם – כפרים שגבולותיהם אינם מתוחמים, ושכניגוד לכפרים הפלסטיניים בצפון בתיים פרוסים על פני שטחים נרחבים יחסית של אדמות מופקעות. הלמ"ס אינה כוללת את הכפרים הברואים הללו במניין היישובים, ואת האנשים המתגוררים בהם היא מסווגת על פי שבטם ולא על פי כתובתם; והנה גם כאן אנו עדים שוב לכוחה האינטרפלטבי של הלמ"ס, הפעם דרך ניתוק הביו מהמרחב.

ואולם התברר כי קשה להשיג שליטה אפקטיבית על אדמות הנגב גם לנוכח ממדיו של האזור, הגדול פי ארבעה ממחוז הצפון כולו. אף שישראל השתלטה על האדמות הברואיות לצורכי אימונים צבאיים והקצתה שטחים חקלאיים נרחבים במיוחד לקיבוצים בסביבה – לא רק בשל ערכן הכלכלי של האדמות לקיבוצים, אלא גם כדי למנוע מהברואים מלהתיישב בהן – גודלו של האזור הגביל את יכולתה לייחד את השטח כולו. כפי שנראה, בשנים האחרונות נקטה ישראל מדיניות חדשה בניסיון להתמודד עם בעיה זו. על כל פנים, לנוכח ההצלחה הכוללת של פרקטיקות הנישול שלה, אסטרטגיות רבות יוצאו לגדה המערבית לאחר מלחמת 1967.

התרחבות טריטוריאלית

ב-27 ביוני 1967, יום סיפוחה של ירושלים המזרחית, מינתה ישראל קבוצה של ארכאולוגים לפקח על האתרים הארכאולוגיים וההיסטוריים בגדה המערבית. בהודעה לעיתונות שיצאה מטעם הצבא הוגדרו אתרים אלו כ"נכסים לאומיים ותרבותיים" של ישראל. אקט זה, אף שנראה

על פניו תמים ובעל משמעות מוגבלת, מלמד שהאידיאולוגיה של ארץ ישראל השלמה – כלומר, זו הגורסת שהגדה המערבית היא חלק מארץ ישראל התנ"כית ועל כן היא יהודית וצריכה להוות חלק מהמדינה – השפיעה על המדיניות הישראלית מרגע שכבשה את השטחים הללו. לצד אידיאולוגיה משיחית זו צברה פופולריות גם אידיאולוגיה מיליטריסטית (הקרויה בישראל "ביטחוניסטית") הרואה בגדה המערבית מרחב הגנה מפני פלישה ממזרח. חסידיהן של שתי האידיאולוגיות הללו הדגישו את חשיבותו של האזור, שוב, תוך התעלמות מהקשר בין התושבים הפלסטינים ואדמתם (Gordon, 2008).

חשוב להדגיש שביוני 1967 ישראל סיפחה לא רק את מה שהיה אז ירושלים הירדנית, העיר המרכזית בגדה המערבית, אלא שטח גדול ממנה פי 11 ובו 28 כפרים פלסטיניים סמוכים לירושלים, שכלל האוכלוסייה בהם הסתכם בכ-70,000 איש. גבולותיה של העיר ה"מאוחדת" לאחר 1967 נקבעו על בסיס היגיון מרחבי-גזעי במטרה למקסם את שטחה האורבני אך לכלול בה מספר נמוך ככל האפשר של פלסטינים. אף על פי כן, אוכלוסיית העיר גדלה בן לילה מ-198,000 ל-266,000 נפש, וההרכב האתני שלה שעמד על 98% יהודים השתנה וכלל כעת 74% יהודים ו-26% פלסטינים. אותם פלסטינים לא קיבלו אזרחות אלא תעודות זהות ישראליות, המקנות להם מעמד של תושבות קבע בישראל, שאינו מקנה זכות הצבעה לכנסת. כך הוגבר הפיצול של האוכלוסייה הפלסטינית באמצעות הבחנתם של תושבי מזרח ירושלים מהפלסטינים אזרחי ישראל מחד גיסא ומהפלסטינים הלא-אזרחים בגדה המערבית מאידך גיסא.

לאחר סיפוח מזרח ירושלים והכפרים בסביבתה, ישראל אימצה שוב אסטרטגיה כפולה של הפקעת אדמות ויישובן באמצעות שליחת כוחות חלוץ אזרחיים. היא כפתה את המערכת המשפטית הישראלית על חלקה המזרחי של העיר, ובאמצעות החלת קודים של שימושי קרקע, הגבלות בנייה והחלת תקנות הנוגעות לפריסת תשתיות הפקיעה אדמות פלסטיניות, מנעה את התפתחותן של שכונות פלסטיניות, שיבשה את הרצף העירוני שלהן והפכה אותן למובלעות בין שכונות יהודיות חדשות, בדרכים שהזכירו את פעולותיה בגליל. כפי שמסבירה מיכל ברייר (Braier, 2013), המדינה הקימה שורה של שכונות פנימיות כדי להבטיח רצף טריטוריאלי יהודי, ובמקביל הקימה שכונות חיצוניות כדי לקדם פרוור.

המדיניות הקולוניאלית הזאת הצליחה לטשטש את הקווים החוצצים בין מערב ירושלים למזרח ירושלים ויצרה מרקם אורבני שאף שהיה מעורב מבחינה גאוגרפית, שימר סגרגציה קפדנית בין אזורים היהודיים והפלסטיניים של העיר.⁷ יתר על כן, שכונות הלוויין שנבנו בצפיפות על שטח כבוש, והיו למעשה התנחלויות לכל דבר, שילשו כמעט את האוכלוסייה היהודית של העיר, אם כי בשל שיעור הפיריון הפלסטיני הגבוה, ובמידה פחותה יותר בשל ההגירה היהודית השלילית, בחמישים השנים האחרונות שיעור היהודים בעיר ירד מ-74% ל-64%. העלייה בשיעור הפלסטינים בירושלים, שנתפסת כלא פחות מאשר איום אסטרטגי, הובילה את ישראל להנהיג מדיניות של "גירוש שקט" – שימוש במנגנונים בירוקרטיים משפטיים לצורך שלילת תושבותם של אלפי פלסטינים. לאחרונה התקדמה המדיניות של הגזעת המרחב צעד נוסף, וכעת המדינה בוחנת דרכים לשרטט מחדש את גבולותיה המוניציפליים של העיר כדי להגדיל את שיעור היהודים בה – אם באמצעות צירוף התנחלויות

7 ראו מפת "ירושלים המאוחדת" באתרו של שאול אריאלי.

הגבולות בירושלים לעיר עצמה, אם באמצעות צמצום שטחה של העיר כך ש-140,000 מתושביה הפלסטינים ימצאו עצמם בחלקים אחרים של הגדה המערבית (ליס, 2017).
 אם על מזרח ירושלים השתלטה ישראל בבת אחת באמצעות סיפוח דה יורה ומוביליזציה של החוק הישראלי, בגדה המערבית הופקעו האדמות בהדרגה תוך שימוש בתערובת של חוקי המנדט והחוק העות'מאני, תקנות ממערכת החוק הירדנית וצווים של אלוף הפיקוד האחראי גם על המנהל האזרחי. ערב המלחמה חיו בגדה המערבית כ-800,000 פלסטינים ב-12 מרכזים עירוניים וב-527 קהילות כפריות, בהן 19 מחנות פליטים. במהלך המלחמה ישראל "טיהרה" חלקית כמה אזורים בגדה המערבית מתושביהם הפלסטינים.⁸ בקעת הירדן (למעט יריחו) טוהרה חלקית מאוכלוסייתה מפני שישראל רצתה לאבטח את הגבול עם ירדן, ואילו מובלעת לטרון רוקנה מתושביה הפלסטינים מפני שכפריה השקיפו על הכביש המוביל לירושלים – ההחלטה להרוס אותם נבעה "מתוך כוונות ציוניות", לדבריו של משה דיין (שגב, 2005, עמ' 431).

הריסת הכפרים הייתה חלק ממדיניות רחבה יותר שנועדה לטהר חלק מהאזור הסמוך לגבול המערבי של הגדה המערבית. במסגרת זו ישראל הרסה, למשל, יותר מ-40% מבתי המגורים בקלקליה, ואילו בעיר העתיקה בירושלים החריבו בולדוורים את שכונת המוגרבים ששכנה מול אל-חרם א-שריף והכותל המערבי (Raz, 2012). בסך הכול, לפי מקורות ישראליים, כ-200,000 איש, או 25% מתושבי הגדה המערבית, נעקרו מבתיהם ונמלטו לירדן במהלך המלחמה ומיד לאחריה (גזית, 1985). כפי שהכתיבה המדינית הישראלית שבתוך גבולות הקו הירוק, גם לרוב רובם של פליטים אלו לא הרשתה ישראל לחזור לאחזר המלחמה, ולפלסטינים שנותרו בגדה המערבית היא לא הרשתה לבנות ולו עיירה או כפר חדש אחד במהלך למעלה מ-50 שנות הכיבוש, למרות שהאוכלוסייה בגדה גדלה פי חמישה.⁹

להשתלטות על האדמות הפלסטיניות בגדה המערבית נקטה ישראל כמה שיטות משלימות, שרבות מהן התבססו על שיטות שפותחו בתוך הקו הירוק, עוד לפני 1967. אלו כללו הכרזה על אדמות נפקדים, הפיכת שטחים לשמורות טבע, טענה כי אדמות נותרו בלתי מעובדות לאורך שנים ולכן ניתן לנכס אותן, או פשוט הפקעה באמצעות הכרזה על צורך באזור מסוים למטרות צבאיות או ציבוריות (ו"ציבורי" פירושו יהודי). באמצעות שיטות אלו הצליחה ישראל כבר ב-1987 להגביל את הפלסטינים לפחות מ-60% משטחי הגדה המערבית. התוצאה הייתה שכמו הפלסטינים בתוך שטחי הקו הירוק, רבים מהפלסטינים בשטחים הכבושים איבדו את כל אדמותיהם או חלקים מהן. גזל האדמות דה יורה תורגם לסיפוח דה פקטו באמצעות הקמת התנחלויות, סלילת כבישים עוקפים, ולבסוף בנייתה של גדר ההפרדה. לעיתים קרובות התהליך הזה פעל בכיוון הפוך, וההשתלטות דה פקטו קדמה להפקעה דה יורה, כפי שאירע בהתנחלויות "לא מורשות" רבות דוגמת אלון מורה.

8 המדיניות של עקירת האוכלוסייה וניכוס האדמות ברמת הגולן, שאינה מעניינו של מאמר זה, הייתה קיצונית יותר. מתוך 128,000 סורים שחיו בגולן לפני מלחמת 1967, רק 5% נותרו באזור לאחריה, ומתוך 62 חוות עצמאיות ו-139 כפרים חקלאיים סוריים שהיו רשומים לפני המלחמה, רק שבעה כפרים לא נהרסו (Gordon & Ram, 2016). כיום הגולן הכבוש הוא ביתם של כ-22,000 יהודים המתגוררים ב-32 התנחלויות, וכ-25,000 ערבים (רובם דרוזים) המתגוררים בחמישה כפרים.

9 היוצא מן הכלל היחיד הוא העיירה רוואבי, שבנייתה החלה בשנת 2009 והינה מאוכלסת חלקית משנת 2015.

אף שרבים רואים בייחוד הגדה המערבית חלק מהאידאולוגיה המשיחית הימנית, מי שהחל בה היה השמאל הציוני שהיה בשלטון עד 1977. ישראל החלה בייחוד האדמות באמצעות העברת בסיסים צבאיים לגדה מיד לאחר המלחמה, ובהדרגה הפכה חלק מהבסיסים להתנחלויות. רבע מההתנחלויות הקיימות כיום הוקמו בעשור הראשון לכיבוש, ואם סופרים את אלה שכבר היו מתוכננות עוד לפני המהפך הפוליטי של 1977, מתברר שמפלגת העבודה יזמה כמעט שליש מההתנחלויות הקיימות כיום (Gordon, 2008). צעירים וצעירות חילוניים, רובם תומכי מפלגות השמאל הציוני, הקימו את מרבית ההתנחלויות היהודיות במהלך אותה תקופה ראשונה – רבות מהן בבקעת הירדן, שנתפסה כחיונית לביטחון ישראל. בד בבד הממשלה, בראשותה של מפלגת העבודה, אפשרה ליהודים דתיים לאומיים – רובם אנשי גוש אמונים, נשאי האידאולוגיה המשיחית של ארץ ישראל השלמה – להקים התנחלויות אחדות בחלקים של הגדה המאוכלסים בצפיפות בפלסטינים.

יש להבהיר כאן שתי נקודות. ראשית, אף שממשלת השמאל הציגה את המתנחלים הדתיים כלעומתיים, בפועל כל מקרה הסתיים בשיתוף פעולה בין שני המחנות, והמדינה סיפקה למתנחלים תמיכה כספית וכל סיוע נוסף שנדרש להם. שנית, כבר למן ההתחלה הוקמו התנחלויות לא רק על פי היגיון אסטרטגי צבאי אלא גם על פי היגיון דתי-לאומי. כמו האזרחים היהודים בגליל, גם המתנחלים בהתנחלויות הללו, השוכנות בדרך כלל על גבעות שמשקיפות על כפרים פלסטיניים, משמשים כלי לשליטה חברתית – לא רק באמצעות הגבלת ההתפתחות והתנועה של הפלסטינים, אלא גם כמנגנונים של פיקוח אזרחי ושיטור אתני (Weizman, 2012).

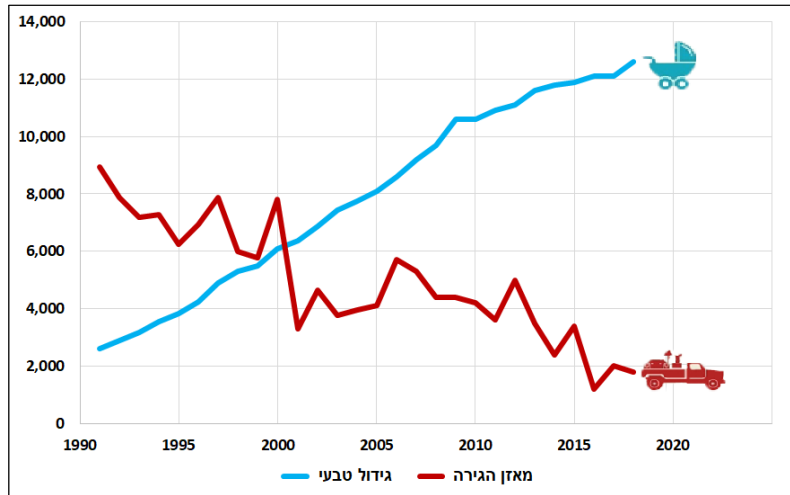
לאחר עליית הליכוד לשלטון, שיתוף הפעולה בין הממשלה והנהגת המתנחלים הפך אינטימי עוד יותר. כפועל יוצא, בניית ההתנחלויות הואצה. 63 התנחלויות חדשות הוקמו בשבע השנים שבין 1978 ו-1984. מטרתה של ממשלת הליכוד הייתה לייחד את כל "ארץ ישראל" ולמנוע את הקמתה של מדינה פלסטינית, אפשרות שממנה חששה הממשלה לאחר הסכם השלום עם מצרים ב-1979 (Anziska, 2018). לשם השגת מטרת אלו הוקמו התנחלויות נוספות בסמוך לקו הירוק, מתוך כוונה למשוך יהודים לאידאולוגים להתיישב בגדה המערבית. ואכן, היום כמו בעבר, רק חלק קטן מהמתנחלים הם פונדמנטליסטים דתיים; מרביתם פשוט חיפשו בית בר השגה, צמוד קרקע, לא רחוק מדי מהמרכזים העירוניים שבתוך הקו הירוק. כדי לעודד אותם לעבור לאזור הציעה הממשלה, בייחוד בשנים שלאחר 1977, תמריצים כלכליים לכל מי שיהיה מוכן לעבור לגדה. אולם למרות זאת, במהלך שני העשורים הראשונים לכיבוש לא הצליחה ישראל ליישב מספר גדול של יהודים בגדה המערבית.

כשהישראלים והפלסטינים נפגשו לראשונה במשא ומתן לשלום, בשנת 1991, בחלוף 24 שנות כיבוש ו-14 שנים מאז הקמת ממשלת הליכוד הראשונה, היו 132,000 מתנחלים במזרח ירושלים ו-90,000 בלבד ביתר חלקי הגדה. 25 שנים מאוחר יותר עלה מספר המתנחלים במזרח ירושלים בכ-60%, ואילו מספר המתנחלים בגדה הוכפל פי יותר מארבעה: בסוף 2018 הוא הגיע לכ-430,000, וזאת על אף הקפאת בנייתן של התנחלויות חדשות שישראל נאלצה להסכים לה במסגרת הסכמי אוסלו. מניחות הגידול באוכלוסיית המתנחלים בגדה באותן שנים עולה כי שיעור ההגירה היהודית לגדה אינו משתנה עם ההרכב המשתנה של ממשלות ישראל – ליכוד או עבודה – אלא עולה בתקופות אלימות פחות, שבהן מתנהל משא ומתן בין

הישראלים והפלסטינים. מכך אנחנו למדים ש"תהליך השלום" מאיץ למעשה את מפעל ההתנחלויות הישראלי, ואילו האלימות מעכבת אותו (Gordon & Cohen, 2012). זאת ועוד, בהסכמי אוסלו חולקה הגדה לשטחים A, B ו-C על פי היגיון ביו־מרחבי שהכתיב את חלוקת הכוח והשליטה באמצעות יצירתם של גבולות פנימיים שלכל אחד מהם חוקים ותקנות משלו (Said, 2007). בשטחי A ו-B, שבהם נמצאים רוב הפלסטינים, קיבלה הרשות הפלסטינית סמכויות רבות יותר, ואילו בשטח C, שכלל כמעט 60% מאדמות הגדה ורק כ-4% מהאוכלוסייה הפלסטינית, קיבלה ישראל אחריות מלאה על הביטחון והסדר הציבורי וכן על סוגיות אזרחיות הקשורות לקרקעות, ובהן גם סוגיות תכנון ובנייה. הסכמי אוסלו חושפים שההיגיון הביו־מרחבי העומד ביסודו של הקולוניאליזם הישראלי לא רק מבנה את המרחב כמוגזע אלא גם מחלק ומארגן את המרחב, ומכתיב, במקרה זה, את הרצף שלו. מאחר ששטחים A ו-B היו מיושבים בצפיפות על ידי פלסטינים, הם חולקו ל-131 מובלעות הפזורות כארכיפלג ומופרדות על ידי פרודורים אסטרטגיים שמבטיחים שליטה ישראלית, ואילו שטח C, שכלל את ההתנחלויות, נותר רציף.¹⁰ באותו הקשר של האסטרטגיה הביו־מרחבית האת יש להבין גם את המאחזים שהוקמו בגדה המערבית בראשית שנות האלפיים בתמיכה ממשלתית אך מכונים "בלתי מורשים" או "בלתי חוקיים". מאחזים אלו, שאוכלוסייתם אמנם קטנה יחסית – כעשרת אלפים יהודים לכל היותר, רבים מהם בני דור שני או שלישי למתנחלים – מצליחים להבטיח שליטה יהודית אפקטיבית על פני שטחים נרחבים. האופן שבו ישראל סופרת את אוכלוסייתה נותן משנה תוקף להיגיון הזה. לאחר מלחמת 1967 החלה המדינה לכלול בספירה את כל האנשים המתגוררים בגבולות הקו הירוק ובירושלים המזרחית שסיפחה, ואילו בגדה המערבית היא כוללת רק את אלה המתגוררים בהתנחלויות היהודיות ואינה כוללת את האוכלוסייה הילידית. הווירטואוזיות הסטטיסטית הזאת – ספירת התושבים היהודים והתעלמות מקיומם של מיליוני פלסטינים באותו האזור, שאינה מתקיימת בירושלים, שסופחה דה־יורה – מציגה תמונה מעוותת של המציאות ואף מסייעת בשעתוק הסיפוח דה פקטו של הגדה באמצעות מחיקת הפלסטינים, ניתוק הקשר בין האוכלוסייה הילידית ואדמתה ויצירת חיבור ביו־מרחבי בין היהודים ובין האזור. לאחר הסכמי אוסלו, ישראל עשתה צעדי ענק במרוץ הדמוגרפי בגדה המערבית. מתוך 430,000 מתנחלים שחיו בגדה המערבית (למעט מזרח ירושלים) בסוף שנת 2018, כ-150,000 היו חרדים. קבוצה זו שמנתה כ-5,000 נפש ב-1991 גדלה פי 30, מ-5% מאוכלוסיית המתנחלים לפני הסכמי אוסלו לכ-35% כיום, והיא הגורם העיקרי לגידול המואץ בשיעור היהודים באזור. הקהילה החרדית הפכה לתרופת הפלא הדמוגרפית של ישראל בגדה, הואיל והיא מבטיחה את הגזעתו המהירה של המרחב. בדומה למעבר של מזרחים לפריפריה הישראלית לפני 1967, המדינה ניצלה את עוניים של החרדים והציעה להם אפשרויות דיור זולות ושורה של סובסידיות נוספות בתמורה למעבר לגדה. כאן ניצלה המדינה גם את שיעור הילודה היוצא דופן של הקהילה, כשבעה ילדים לכל אישה, המבטיח שהגידול הטבעי יהיה גבוה הרבה יותר בקרב המתנחלים היהודים מאשר בקרב הפלסטינים. ואכן, כפי שרואים באיור 2, מאז האינתיפאדה השנייה בתחילת שנות האלפיים, גידול טבעי הוא הגורם העיקרי לגידול אוכלוסיית

10 למפת הגדה לפי הסכם אוסלו ראו "שטחי A, B ו-C על פי הסכם אוסלו" באתר "כן להסכם יוזמת ז'נבה".

המתנחלים, ואפילו אם ישראל תפסיק להעביר את אזורי היהודים לגדה, מספר המתנחלים יוסיף לגדול באופן משמעותי והמרחב יהפוך יהודי יותר ויותר (Gordon & Cohen, 2012).¹¹

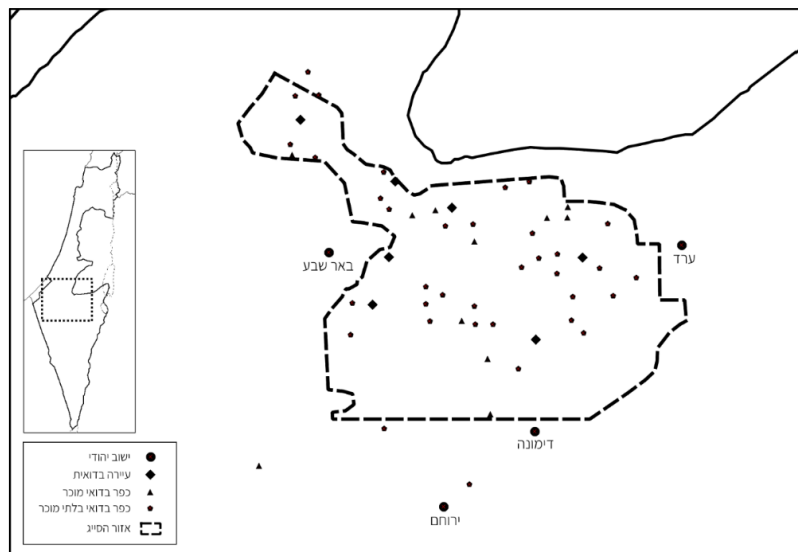
איוור 2. גידול אוכלוסיית המתנחלים בגדה (מקור: נתוני הלמ"ס. העיבוד נעשה בידי הכותבים)

הלויתן הקולוניאלי חוזר פנימה

בעקבות הצלחתה של ישראל בייחוד חלקים נרחבים של הגדה המערבית היא שבה ופנתה פנימה, במסלול בומרנג, וכעת היא משלימה את הפרויקט הלא גמור שלה בנגב. כ-750,000 אנשים חיים כיום בנגב, ששטחו הוא כ-60% משטח המדינה אך יושבים בו רק 8% מתושביה. מתוך אוכלוסייה זו 35% הם פלסטינים, רובם בדואים, אשר הודות לשיעורי פרייה גבוהים במיוחד (הדומים לאלה שבקרב החרדים) מספרם עלה מ-12,000 בשנת 1948 לכ-270,000 כיום.¹² עם זאת, רק 18 יישובים מוכרים מתוך 144 באזור מיועדים לקהילה הבדואית, וכ-65,000 אזרחים בדואים ממשיכים להתגורר ב-35 כפרים שממשלת ישראל מסווגת אותם כ"בלתי מוכרים" (איוור 3) (Rotem & Gordon, 2017).

11 בקרב כלל המתנחלים בגדה (להוציא מזרח ירושלים) הפרייה הכולל, כלומר מספר הילדים הצפוי לאישה, הוא 5 (כהן, 2015). מספר זה גבוה הרבה יותר מהפרייה הכולל בתוך הקו הירוק הן בקרב יהודים והן בקרב פלסטינים (בסביבות 3 לשתי הקבוצות), והוא גם גבוה יותר מהפרייה הכולל בקרב פלסטיניות בגדה וברצועת עזה.
12 המספרים לגבי הנגב מבוססים על נתוני השנתון הסטטיסטי האחרון (הלמ"ס, 2019) ומתייחסים לנתפ בארבע, הכוללת את כל השטח (שבתוך הקו הירוק) שבין אילת לכ-20 ק"מ צפונית לכארבע.

סיווג היישובים כבלתי מוכרים משמעו שתושביהם מנועים מלחבר את בתיהם לרשת החשמל ולמערכות המים והביוב. תקנות הבנייה נאכפות בקפידה, ובשנת 2017 לברדה נהרסו כ־2,500 בתי בדואים ומכלאות של בעלי חיים, שעל פי רוב המדינה מגדירה אותם "מבנים בלתי חוקיים" (Adalah and NCFCE, 2019). ביישובים הללו אין כבישים סלולים, והצבת שילוט המפנה אליהם מהכבישים הראשיים אסורה. יתרה מזו, הכפרים אינם מופיעים במפות. לפי המדיניות הרשמית הכפרים הללו אינם קיימים. מבחינה דמוגרפית תושביהם (שהם אזרחי ישראל) אינם משויכים ליישוב כי אם לשבט, ובדרך זו מנותק הקשר שלהם לאדמתם. יתר על כן, בגלל הנתק בין הבדואים למרחב, עד לאחרונה שלושה מתוך 18 היישובים הבדואיים שהמדינה מכירה בהם לא הוגדרו כיישובים אלא כ"מקומות" במרשם האוכלוסין הארצי, מפני שהם נחשבו ריקים על פי הסטטיסטיקות הרשמיות (אבו־צירה, 2010). פעולותיה של ישראל, המתבססות על ביו־טכניקות שמנתקות את הקבוצה הזאת מאדמתה, מעידות על כוונתה להרוס את מרבית הכפרים הבלתי מוכרים ולהעביר לפחות 30,000 תושבים אל העיירות הבדואיות שכבר הוקמו.

איור 3. עיירות וכפרים בדואיים בנגב (מקור: מיכל רותם, פרום דו־קיום בנגב לשוויון אזרחי)

אף שהפקעת אדמות הנגב הושלמה כבר בשנים הראשונות להקמת המדינה, במהלך העשור האחרון האיצה ישראל את ניסיונותיה לחזק את שליטתה האפקטיבית באזור ולייהרו. יצירת הקשר הביו־מרחבי, שבפועל מגזיעה את המרחב, מושגת באמצעות אותה אסטרטגיה כפולה של נישול והתיישבות. מצד אחד המדינה מגבילה את ההתפתחות הבדואית מעבר לשטח המתוחם של היישובים שיצרה ושל 11 הכפרים שבהם הכירה לאחרונה, תוך שהיא מעתיקה רבים מבסיסה הצבאיים לנגב ומיישמת מדיניות דרקונית של הריסת בתים בכפרים הבלתי

מוכרים, לצד ריסוס שטחים חקלאיים "בלתי חוקיים" – עד שנת 2007 באמצעות ריסוס ברעל, ומאז 2007 באמצעות חרישתם. מצד שני היא מחזקת את הנוכחות האזרחית היהודית בשטח, מקימה יישובים יהודיים חדשים ומעודדת יהודים לעבור לגור באזור, ושותלת על פני שטחים בדואיים נרחבים אלפי "עצים יהודיים" שמספקת הקרן הקיימת לישראל (Rotem & Gordon, 2017).

ב-2002 קיבלה הממשלה החלטה ש"התיישבות יחידים היא אמצעי למימוש מדיניות הממשלה לפיתוח הנגב והגליל ולשמירה על קרקעות המדינה בנגב ובגליל"¹³. בעקבות כך הוקצו קרקעות לכ-60 משפחות יהודיות ברחבי הנגב – "חוות בודדים" – על מנת להגביל ולתחום את המרחב שאזרחיה הלא-יהודים יוכלו לתפוס. ייחודן של החוות הללו הוא שהן קושרות בין אסטרטגיות קיימות של ייחוד המרחב ובין פרויקטים יזמיים ניאורליברליים (דגן, 2014): הן עוצרות את ההתפשטות הברואית, ובה בעת מתקיימות מהפעלתם של מלונות בוטיק קטנים ומכירת יינות וגבינות תוצרת בית הערבים לחיכם של תיירים תל-אביבים בורגניים. כך המרחב לא רק הולך והופך יהודי אלא גם מקבל נופך יזמי. לאחרונה החליטה הממשלה לבנות 15 יישובים יהודיים נוספים באזור במסגרת המאמץ לייחוד המרחב. "תוכנית הנגב", פרויקט הדגל של הקרן הקיימת לישראל, נועדה למשוך אל הנגב 500,000 יהודים בשנים הקרובות (JNF, n.d.).

הדוגמה הבולטת ביותר אולי לאופן שבו פונה הלווייתן הקולוניאלי בחזרה פנימה היא אום אל-חיראן, כפר של כ-350 אזרחים בדואים שנהרס ב-2018 ועל הריסותיו נבנה בימים אלה יישוב יהודי בשם חירן. קילומטרים ספורים מהכפר הברואי הזה ממתנינות בסבלנות המשפחות העתידות לאכלס את חירן, כשלושים משפחות דתיות יהודיות המתגוררות בקהילה מגודרת מאולתרת, בבתי קרוון הפזורים סביב מגרש משחקים וגן ילדים חדש. למותר לציין עד כמה סוריאליסטית התפאורה הפסטורלית הזאת, בהתחשב ברוח האלימה שמנשבת מאחוריה (Gordon, 2016).

באופן אירוני, מי שעתידים לתפוס את מקומם של תושבי אום אל-חיראן הם מתנחלים מן הגדה המערבית שקיבלו החלטה אידאולוגית לשוב לישראל כדי "לגאול את האדמות היהודיות" מידי ה"פולשים הברואים". מאחר שהמרחב עצמו יהודי במהותו, הברואים שחיו בו במשך עשורים ארוכים הם "פולשים". כך אנו נחשפים לא רק להיפוך הקולוניאלי הקלאסי שבין המתנחל והיליד (Perugini & Gordon, 2015), אלא גם לאופן שבו החיבור בין מרחב וגזע מייצר ביו-קרימינלים (biocriminals) – אנשים הנחשבים פושעים בשל המעמד הגזעי המיוחס להם (Foucault, 2003). בישראל המושג הפוקויאני "ביו-קרימינל" הולך צעד אחד קדימה, שכן המרחב עצמו מוגזע ולכן אי-ההתאמה הגזעית שבין המרחב ובין הפלסטיני המאכלס אותו די בה כדי להפוך את האזרח הפלסטיני לקרימינל. בין השאר, מסביר מיכאל זנגר-טישור (Zanger-Tishler, 2018), ההבניה נעשית באמצעות התעלמות מוחלטת מפלסטינים תושבי הגדה במאות הטבלאות הכלולות בשנתון הסטטיסטי, למעט בטבלה אחת, המציגה נתונים על מורשעים בבתי משפט שאינם תושבי ישראל. בשנת 2015 כ-94% מתוך כלל 7,693 המורשעים הם תושבי הרשות הפלסטינית, ורק כ-6% הם עובדים זרים, תיירים

ותושבי חוץ (הלמ"ס, 2018, לוח 11.10). קרוב למחצית המורשעים תושבי הרשות היו שוהים בלתי חוקים, כלומר, הם הוגדרו כפושעים מכיוון ש"פלו" למרחב היהודי.

סיכום

כאשר בוחנים את האקולוגיה הפוליטית במדינה היהודית עולה מסקנה אחת ברורה: הטענה הרווחת כי המדיניות הישראלית בגדה המערבית ובמזרח ירושלים מייצגת תופעה שולית או סטייה כלשהי מוטעית. לאורך 71 השנים האחרונות נהחו את מדיניות הביו־מרחב הישראלית ארבע אסטרטגיות הקשורות זו בזו, שכמעט לא השתנו במרוצת השנים. ראשית, ישראל נקטה ביו־טכניקות ופיתחה שורה של סיווגים דמוגרפיים במטרה לסייע בכינון זהות יהודית וישראלית ולהבחינה מזו הפלסטינית. האסטרטגיה השנייה, גם אם השיגה את מטרתה רק במידה חלקית, היא ליצור ולשמר רוב יהודי מוצק לא רק על פני כל השטח שמהירדן ועד הים אלא גם בכל אזור ואזור (למעט שטחי A ו-B). האסטרטגיה השלישית היא סגרגציה קיצונית בין יהודים לפלסטינים, אשר במסגרתה יותר מ-99% מתוך 1,214 היישובים המופיעים ברישומי הלמ"ס הם או יהודיים בלבד או פלסטיניים בלבד. הסגרגציה הזאת הכרחית למפעל הביו־מרחבי של המדינה, שכן לא רק שהיא מעודדת את היישובים היהודיים להתפשט על פני המרחב ומתוך כך גם למנוע את התפתחותם של היישובים הפלסטיניים, אלא היא גם מסייעת לייחס למרחב יהודיות ולקבע אותה בו. שלוש האסטרטגיות הללו מהוות בסיס לזו הרביעית – ייחוד המרחב.

קיימים כמובן הבדלים בין האסטרטגיות הדמוגרפיות והמרחביות שיושמו בשני צידי הקו הירוק. אף שתפיסת הקרקעות התבססה על מנגנונים דומים, ואף שכמעט בכל האזורים הנתונים לשליטתה המדינה מתאמצת להגביר את שליטתה האפקטיבית באמצעות נישול פלסטינים ויישוב יהודים, הסגרגציה בין יהודים לפלסטינים משני עברי הקו הירוק מנוהלת בדרכים שונות. בשל ההבדלים הללו, המאמצים לייחוד הארץ בתוך הקו הירוק מתחילים לייצר סתירות שטרם באו לידי ביטוי בגדה המערבית.

נתבונן למשל בנצרת עילית, עיר יהודית שהוקמה ב-1957 על גבעה המשקיפה על נצרת הפלסטינית. אף על פי שהעיר היהודית נבנתה כחלק מהמאמץ לייחוד הגליל, פלסטינים בני מעמד הביניים עברו ברבות השנים להתגורר בה עקב מחסור הדיר החמור שנגרם בשל ההגבלות על התרחבות הגבולות המוניציפליים של הפלסטינים ועל הבנייה למגורים בנצרת ובכפרים הסמוכים. למרות התנגדותם החריפה של רבים מתושביה היהודים ושל נבחריהם – שלאחרונה שינו את שם עירם ל"נוף הגליל" על מנת לבדלה מנצרת הערבית – בסוף שנת 2017 היוו הפלסטינים כ-25% מאוכלוסיית העיר, המונה כיום יותר מ-40,000 איש. תהליך דומה, אם כי בהיקף קטן הרבה יותר, התרחש בכמה "שכונות" יהודיות במזרח ירושלים (Pullan & Yacobi, 2017). הנקודה החשובה כאן היא שתנועתם של אזרחים פלסטינים לערים היהודיות "מזהמת" את טוהרה של העיר היהודית, ובכך היא חותרת, גם אם באופן הדרגתי ביותר, תחת החיבור הביו־מרחבי והבניית המרחב כיהודי. בגדה המערבית הסגרגציה הקפדנית אינה מאפשרת את אותם תהליכים של מיוזגניה מרחבית (spatial miscegenation), שכן, למותר לציין, לפלסטינים אין אפשרות להתגורר בהתנחלויות בגדה.

באותו הקשר בדיוק יש להבין את חוק הלאום, שהתקבל ביולי 2018 (בהקשר זה ראו גם Zreik, 2018). עד שנת 2018, במסגרת התעמרותה בפלסטינים בתוך שטחי הקו הירוק ובכלל זה הפקעת אדמותיהם, נמנעה ישראל מלחוקק חוקים שיעדיפו במפורש את היהודים על פני הפלסטינים. במקום זאת, כפי שראינו לעיל, במשך שנים רבות יושמה מדיניות ההתיישבות הישראלית באמצעות שימוש בחוקים ניטרליים לכאורה מבחינה גזעית שאפשרו בכל זאת העברת אדמות מבעלות ושליטה פלסטינית לבעלות ושליטה יהודית (לרשימת החוקים שאפשרה את אפלייתם של הפלסטינים ראו Adalah, 2017). חוק הלאום הצליח לשנות זאת. סעיף 7(א) בחוק החדש אינו אלא תיאור פעולותיה ומדיניותה של ישראל מאז 1948: "המדינה רואה בפיתוח התיישבות יהודית ערך לאומי, ותפעל על מנת לעודד ולקדם הקמה וביסוס שלה" (ההדגשה שלנו). מכאן עולה בבירור שמה שעשתה ישראל באופן בלתי פורמלי במשך 70 שנה הוא כעת חוק מדינה. אולי זו הסיבה לכך שרבים מבקרים את החוק הזה יותר מכול על כך שהוא "לא נחוק" ו"פרובוקטיבי" – שהרי בעבר מדיניות זו של העדפת היהודים על פני הפלסטינים הושגה גם ללא עיגונה בשפה גזענית בוטה בחוק. החוק נתפס, אם כן, כ"לא נחוק" ו"פרובוקטיבי" לא מפני שהוא יגרור שינויים דרמטיים בשטח, אלא משום שהוא חושף את מדיניותה של ישראל כלפי הפלסטינים.

האובססיה הישראלית לנושא הדמוגרפיה והחיבור המורכב של האובססיה הזאת למרחב היו קיימים עוד טרם קום המדינה. התכונה העיקרית המבדילה בין המחנות השונים של הציונות היא המשמעות הפוליטית שכל מחנה מייחס לדמוגרפיה ולטריטוריה. השמאל הציוני שאף מאז ומתמיד ליצור חברה יהודית הומוגנית ולפיכך העדיף בסופו של דבר את הדמוגרפיה על פני הגאוגרפיה, ולעיתים קרובות נאלץ לכבוש את כמיהתו להתפשטות טריטוריאלית (פלד ושפיר, 2005). הימין הרודניזציוניסטי, לעומת זאת, דגל בהתפשטות טריטוריאלית כמאמר שירו המפורסם של זאב ז'בוטינסקי – "שתי גדות לירדן, זו שלנו, זו גם כן" – והעדיף את הגאוגרפיה על פני הדמוגרפיה. עם השנים השפה השתנתה מעט והימין הממוסד זנח את החלום לשלוט בגדה המזרחית של הירדן, אך העקרונות המנחים נותרו כשהיו. הציונים השמאליים והליברלים, שתומכים כיום בפשרה טריטוריאלית, דוחפים להקמת מדינה פלסטינית בעיקר מתוך שאיפה לצמצם את מספר הפלסטינים החיים בשטח ישראל. גם מחנה זה מייחס חשיבות משנית לזכויות היסוד של הפלסטינים ולהחלטות האו"ם, שכן הגיון העל הוא ביו-מרחבי: להבטיח רוב יהודי מוצק בתוך מרחב נתון, גם אם המשמעות היא צמצום המרחב.

לסיכום, חשוב אולי לציין את המובן מאליו. מבחינה היסטורית, מדינות רבות קשרו בין הביו ובין המרחב, לכל הפחות מאז המאה ה-18, ולעיתים התוצאות היו הרות אסון. גם ביטויים עכשוויים קיימים בשפע, החל באסטרטגיות הביו-מרחביות שאימצה לאחרונה אירופה במסגרת התמודדותה עם משבר הפליטים, עבור בתקנות שקבע נשיא ארצות הברית דונלד טראמפ נגד הגירה מוסלמית וכלה בטיהור האתני המתבצע בבני הרוהינגיה המוסלמים במדינת ראקין במיאנמר. אך חשוב בכל זאת לבחון כל מקרה לעומקו ולהבין גם מה מבדיל ביניהם.

טרם הקמתה של מדינת ישראל, למשל, ועדת פיל בשנת 1937 ותוכנית החלוקה של האו"ם בשנת 1947 ביססו את המלצותיהן על היגיון ביו-מרחבי מובהק, כלומר על חלוקת הטריטוריה לפי סיווגים מוגדרים של האוכלוסייה, שנקבעו בידי האימפריה הקולוניאלית. ההבדל בין תוכניות החלוקה הללו ובין הארכיפלג שנוצר בהסכם אוסלו מלמד רבות, מפני שבאחרון ההיגיון הביו-מרחבי לא נועד לרתום או למקסם את הכוחות של האוכלוסייה וגם לא לאפשר

הגדרה עצמית, כי אם להבטיח את המשך השליטה היהודית בכל המרחב שבין הירדן והים. אבל על אף הברל זה, הן ההיסטוריה ארוכת השנים של הביו־טכניקות והן מגוון הסביבות הגאוגרפיות שבהן הן מיושמות כיום מעידות שישראל לא המציאה דבר שהוא חדש לגמרי. החידוש בקולוניאליזם הישראלי הוא שזה עשרות שנים הוא מצליח לא רק לשרוד אלא אפילו לשגשג. לכך תורמת תמיכה ללא תנאי כמעט שהוא זוכה לה מצד כל הרמוקרטיות הליברליות – דבר מעורר פליאה בעידן הפוסט־קולוניאלי, אשר נובע בחלקו מכך שאותן מדינות תופסות את ישראל כדמוקרטיה. האירוניה הטרגית בכל הסיפור הזה היא שהמדיניות הביו־מרחבית של ישראל יצרה בין הירדן לים מציאות של מדינת אפרטהייד.

מקורות

- אבו־חצירה, שני יפעת (2010). האוכלוסייה הבדווית בישראל: שימוש במרשם האוכלוסין לעומת אומדני האוכלוסייה כבסיס לחישוב מדדים דמוגרפים (נייר עבודה מס' 50). ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף מפקד ודמוגרפיה.
- בלטמן־תומאס, נעמה (2018). מקומיים, לא תושבים: על הוויה מעורבת של עיר יהודית בגליל. סוציולוגיה ישראלית, יט(2), 52–73.
- גזית, שלמה (1985). המקל והגוד: המימשל הישראלי ביהודה ושומרון. תל אביב: זמורה ביתן.
- גרינברג, לב (2005). "הכלה הבלתי רצויה": מצוקת הדיבור של ההתנגדות לכבוש. תיאוריה וביקורת, 27, 187–196.
- דגן, עופר (2014). טיסקנה זה כאן: תיירות אליטות וייצור המרחב האתנו־לאומי בחוות הבודדים בדרום ישראל. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.
- חמאסי, ראסם (2003). מנגנוני השליטה בקרקע ויהוד המרחב בישראל. בתוך מאג'ד אלאחג' ואורי בן־אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 421–449). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- כהן, ינון (2002). מארץ מקלט לארץ בחירה: שינויים בדפוסי ההגירה לישראל. סוציולוגיה ישראלית, ד(1), 39–60.
- ____ (2015). פוליטיקה מרחבית ופערים בין יהודים לפלסטינים במחוזות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ז(1), 7–31.
- ליס, יהונתן (2017, 26 ביולי). נתניהו תומך בהרחבת גבולות ירושלים כך שתכלול את מעלה אדומים וגוש עציון. הארץ. אוחזר ב־3.10.2019.
- הלמ"ס (2018). השנתון הסטטיסטי לישראל 2018. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- ____ (2019). השנתון הסטטיסטי לישראל 2019. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- סבאע־ח'ורי, אריז' (2018). קולוניאליזם התיישבותי, נקודת המבט הילידית, והסוציולוגיה של ייצור ידע בישראל. תיאוריה וביקורת, 50, 391–418.
- פורת, חנינא (2009). הבדווים בנגב בין נודות לעיור, 1948–1973. באר שבע: אוניברסיטת בן־גוריון בנגב ומרכז הנגב לפיתוח איזורי.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

- צפדיה, ארז (2002). "המרחב הישראלי בעידן השלום". בתוך מירון בנבנשתי (עורך), *הבוקר למחרת: עידן השלום – לא אוטופיה (עמ' 257-322)*. ירושלים: כרמל והמכון ע"ש טרומן למען קידום השלום, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שגב, תום (2005). *והארץ שינתה את פניה: 1967*. ירושלים: כתר.
- Adalah (2017). *Discriminatory laws data base*. Retrieved October 3, 2019.
- Adalah & NCFCE (2019). *Violations of the ICESCR by Israel against the Arab Bedouin in the Negev/Naqab Desert*. Retrieved October 3, 2019.
- Amara, Ahmad (2013). The Negev land question: Between denial and recognition. *Journal of Palestine Studies*, 42(4), 27–47.
- Anziska, Seth (2018). *Preventing Palestine: A political history from Camp David to Oslo*. Princeton: Princeton University Press.
- Braier, Michal (2013). Zones of transformation? Informal construction and independent zoning plans in east Jerusalem. *Environment and Planning A*, 45(11), 2700–2716.
- Falah, Ghazi-Walid (2003). Dynamics and patterns of the shrinking of Arab lands in Palestine. *Political Geography*, 22(2), 179–209.
- Forman, Jeremy, & Alexandre Kedar (2004). From Arab land to "Israel lands": The legal dispossession of the Palestinians displaced by Israel in the wake of 1948. *Environment and Planning D: Society and Space*, 22(6), 809–830.
- Foucault, Michel (2003). *"Society must be defended": Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. New York: Macmillan.
- Gordon, Neve (2008). *Israel's occupation*. Berkeley: University of California Press.
- (2016, March 4). Israel's war on liberal democracy. *Al Jazeera*. Retrieved October 3, 2019.
- Gordon, Neve, & Yinon Cohen (2012). Western interests, Israeli unilateralism, and the two-state solution. *Journal of Palestine Studies*, 41(3), 6–18.
- Gordon, Neve, & Moriel Ram (2016). Ethnic cleansing and the formation of settler colonial geographies. *Political Geography*, 53, 20–29.
- JNF (n.d.). *Community building: Our blueprint Negev strategy*. Retrieved October 3, 2019.
- Kedar, Alexandre, & Oren Yiftachel (2006). Land regime and social relations in Israel. In Hernando de Soto and Francis Cheneval (Eds.), *Realizing property rights: Swiss Human Rights Book* (1) (pp. 129–146). Zurich: Rüffer and Rub.
- Leibler, Anat (2014). Statisticians' ambition: Governmentability, Modernity and national legibility. *Israel Studies*, 9(2), 121–149.
- Lustick, Ian (1999). Israel as a non-Arab state: The political implications of mass immigration of non-Jews. *Middle East Journal*, 53(3), 417–433.
- Perugini, Nicola, & Neve Gordon (2015). *The human right to dominate*. New York: Oxford University Press.

- Prewitt, Kenneth (2013). *What is your race? The census and our flawed efforts to classify Americans*. Princeton: Princeton University Press.
- Pullan, Wendy, & Haim Yacobi (2017). Jerusalem's colonial space as paradox: Palestinians living in the settlements. In Marco Allegra, Ariel Handel, & Erez Magor (Eds.), *Normalizing occupation: The politics of everyday life in the West Bank settlements* (pp. 193–210). Bloomington: Indiana University Press.
- Raz, Avi (2012). *The bride and the dowry: Israel, Jordan, and the Palestinians in the aftermath of the June 1967 War*. New Haven: Yale University Press.
- Rotem, Michal, & Neve Gordon (2017). Bedouin Sumud and the struggle for education. *Journal of Palestine Studies*, 46(4), 7–27.
- Sa'di, Ahmad (2013). *Thorough surveillance: The genesis of Israeli policies of population management, surveillance, and political control towards the Palestinian minority*. Manchester: Manchester University Press.
- Said, Edward (1980). *The question of Palestine*. New York: Vintage Books.
- (2007). *The end of the peace process: Oslo and after*. New York: Vintage.
- Shohat, Ella (1988). Sephardim in Israel: Zionism from the standpoint of its Jewish victims. *Social Text*, 19–20, 1–35.
- United Nations (1969). *International convention on the elimination of all forms of racial discrimination*. Retrieved October 3, 2019.
- Weizman, Eyal (2012). *Hollow land: Israel's architecture of occupation*. London: Verso.
- Wolfe, Patrick (2006). Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research*, 8(4), 387–409.
- Zanger-Tishler, Michael (2018). *The role of ethnic classification in statistical reporting in the construction of Arab criminality in Israel*. BA Thesis, Yale University.
- Zreik, Raef (2018, March 1). The day the “Jewish State Bill” would take effect. *Tarabut – Hithabrut*. Retrieved October 3, 2019.
- Zureik, Elia (1979). *The Palestinians in Israel: A study in internal colonialism*. New York: Routledge.